

ІСТОРИЧНИЙ РОМАН ЛІНИ КОСТЕНКО

Історичний роман у віршах *Маруся Чурай*, що є центральним у творчості Ліни Костенко, з'явився 1979 року, два роки після того, як поетеса перервала шістнадцятирічну мовчанку збіркою *Над берегами вічної ріки* (1977). Твір одразу здобув популярність і отримав похвальну рецензію в *Літературній Україні* від самого Миколи Бажана.¹ За роман *Маруся Чурай* Ліна Костенко в 1987 році отримала Державну премію України ім. Т. Шевченка. Перший наклад — 8000 примірників — швидко вичерпався і твір перевидано офсетним способом в Австралії. Роман і далі користується великою популярністю. Це підтверджено тим, що у драматичній адаптації він ішов на сцені у Львові і Києві, а в декламаційній версії під бандуру (виконання народних аристок Ніли Крюкової та Галини Менкуш) гастролював по Україні і в діаспорі. Іван Дзюба назвав цей твір "однією з найкоштовніших перлин усієї української поезії".² Один з найбільш відомих творів української літератури після Другої світової війни, роман *Маруся Чурай* дійсно сильний твір, позначений безпосередньою широтою, притаманною поезії Ліни Костенко. Але крім поезії у творі виступають і жанри роману та історії. І власне ці три елементи: історія, роман і поезія можуть послужити зручними путівниками для докладного розгляду твору.

Найменш проблематичний елемент — поезія. Хоча Ліна Костенко — сучасна поетка, в її поезії немає перевантаження модерніми абстрактними метафорами; поетичний вислів іде радше традиційною манерою. В тому і полягає загальна приступність твору для широкого кола читачів. Л. Костенко, як це вже можна було завважити з ранніх її творів ("Казка про Мару", "Мандрівки серця"), є досконалим майстром розповідного вірша. Вона дуже плинно і вміло розгортає розповідь і при тому з її віршів випливає дух спонтанності і широти безпосередності. Ці прикмети наявні і в *Марусі Чурай*. Як і в інших творах поетки, вони залежні в головному від основної природи її віршування, яку можна окреслити чотирма прикметами: словник, тон, настрій, ритм.

Як правило, в Ліни Костенко багатий добір слів. В романі *Маруся Чурай* автор вплітає в мову слова з історичної доби — *втеди* (тоді), *през* (через) і вдається в тінювання на підставі суспільних і професійних жаргонів. Під час суду чути "кондиціями права посполитого", священик, що відвідує Марусю перед стратою, говорить про "соблазни суети... долиною смирення", а рядовий козак удається до діялектизму "говоре". Але Ліна Костенко обмежує це тінювання до мінімуму. Більшість словника, використаного в романі, складається з нормативної сучасної української

лексики. Крім того, розповідь провадиться без ускладення синтакси і в доволі розмовному тоні. Можна навести безліч прикладів, та, мабуть, остання строфа в кінці третього розділу задовільно проілюструє цей тон:

... Тюремник вніс у вузлику одежду,
щоб я на завтра в чисте одяглась.
Яке намисто гарне, — хоч подержу,
це ще од баби пам'ять збереглась.
Воно, либонь, якесь чи не турецьке.
Таке червоне — аж на мене жаль.
Чаклунське, кажуть: інесм береться,
коли людину укидає в жар.
Могла б я одягти і сірячину.
Під зашморгом все вже до лица.
А мати вклала в білу сорочину
і чоботи, узяті від шевця.
Черчату плахту, ще й якісь прикраси.
Червону крайку в смужки золоті...
Аякоже, смерть все-таки це празник,
який буває тільки раз в житті.³

Розповідь пливе плавно. Немає зайвих викрутасів, ніякого силування щодо порядку слів, натягування задля римі чи метру. І, як це часто буває у віршах Костенко, відчувається дидактичний настрій, найчастіше виражений афоризмами, як можна завважити в останній строфі цитованого уривка або в таких рядках:

Воно як маєш серце не з льодини,
розп'яття — доля кожної людини.

Та є печальна втіха, далебі:
комусь на світі гірше, як тобі.⁴

Поетику в творі завершує специфічна ритміка. Хоча немає одностайної строфи у творі, метрика обмежується в головному до народних ритмів: ямбів, амфібрахіїв та дактилів. Щоб збагатити різноманітність і поглибити правдоподібність зображеного, Костенко поєднує пряму мову з розповіддю і підпорядковує строфіку вимогам розвитку сюжету. Отож строфи у неї різнопідвидів довжин. Також варте спеціальної замітки ефективне застосування змін у ритмі розповіді, щоб таким способом підсилити або наголосити даний сюжетний момент. Один з таких ритмічних зривів у розповіді спостерігається в третьому розділі під час Марусиного довгого сповіданого монологу самоосмислення.

Точний момент зриву збігається з тим, як Маруся пригадує собі свою суперницю Галю Вишняківну. Маруся не зовсім певна щодо справедливості свого осуду Галі і це поетка віддзеркалює раптовим зламом у ритмі розповіді: переважаючий у творі п'ятистоповий ямб переходить у римовані рядки без специфічного метру:

- - / - ! / - ! / - ! / -
А понавколо свахи ходять роєм,
- ! / - ! / - ! / - ! /
а зверху Галя котить гарбузи...

переходить в:

А може, я несправедлива до ней?
А може, саме таку дружину треба козакобі, —
до пеї і до горбду, до коней і до свиней, і
до ряди, і до поради, і вночі до любові?⁵

Подібний злам у ритмі для того, щоб підкреслити зміну в настрої розповіді, відбувається тоді, коли Маруся входить у зруйнований собор в Києві під час прощі.⁶ Так само дуже вдалою є зміна в амфібрахій, щоб віддати поспіх і ритміку їзди Івана до Хмельницького по грамоту, яка врятує Марусі життя:

- ! / - ! / - ! / - ! /
Тим часом гінець доганяє світання
- ! / - ! / - ! / - !
і клаптями ноці доточує дні.
- ! / - ! / - ! / - ! /
І кожна хвилина, здається, — остання,
- ! / - ! / - ! / / ! /
і крихта надії кричить йому: "Ні!"⁷

Костенко вживає різнопідні, рими, хоч в головному — це перехресна жіноча/чоловіча рима типу (аБаБ). В наступному двострофовому зразку можна побачити і винахідливість, і різновид рим, які застосовує автор:

А вже пішли про мене й поговори.
Знов потяглися тоскні вечори.
Бо то вже так, вже як пішлось на горе,
то так уже і піде, як з гори.

Вже й не співалось. І слова ті самі ж,
а мов не ті, таке щось в них смутне.

Вже й подруги повіддавались заміж,
уже й не кличуть дружкою мене.⁸

Вдається Костенко також до іншого роду інструментації, як, наприклад, ця рима-анафора:

Ярема-князь добити наказав.
Ярами йшов, схищався десь у кручи.⁹

Ліна Костенко дуже вміло римує різні частини мови: *навіщось — повішусь; відходе — Хо де?; для нас — іконостас; Отче — у очі* і тому подібне, включно з римою для мене доволі "інтимною": *од рук — Струк.* Рима слугує ще й семантичним цілям, як, наприклад, це римування гомонимне, основане на наголосі: *Ви січ, а ми Полтава / У вас правá, ми ж — охоронці прáва.*¹⁰

Хоча повищий огляд поетики в романі *Маруся Чурай* доволі поверховий і схематичний, він все ж таки дозволяє відчути поетичну якість твору. Ліна Костенко дійсно є надзвичайним майстром розповідної поезії і в творі немає навіть мінімальних недотягнень. Отож незаперечним є факт, що власне поетичний вимір роману найбільше спричинився до його загальної популярності.

Історичність твору

Та *Маруся Чурай* є, крім того, й історичним романом. Хоча ліричні поети переважно не вдаються до історичного, себто епічного жанру, є декілька причин, що вплинули на рішення поетки написати історичний роман. Мабуть, найважливіша з них та, що в зеніті так званої брежнєвської доби історія, як наукова дисципліна, в Україні майже перестала існувати. Досить заглянути в *Український історичний журнал* сімдесятих років, щоб переконатися в цьому. Більшість надрукованих праць з історії були присвячені ролі партії в різних аспектах радянського життя-буття, значить, майже виключно ХХ століттю. Про інші доби не писалося, за винятком доби Хмельницького, де наголос робився на "возз'єднанню" України з Росією.¹¹ В 1979 році відбулася Ташкентська конференція про російську мову. На ній прийнято резолюцію, яка вимагала, щоб російська мова була мовою навчання в дошкільних закладах. Власне в цьому контексті треба розглядати рішення автора написати історичний роман і сам вибір доби Хмельницького.

"Коли великороджена сила хоче позбавити країни її державної свідомості, вона вдається до методу організованого забування... Нация, що втратила свідомість свого минулого, поволі губить себе"¹², завважив Мілан Кундер. Ліна Костенко незаперечно

була свідома того, що діялося в Україні. Її шістнадцятилітня мовчанка є доказом, що вона не мирилася з поняттям злиття націй. І коли поетка знову промовила, то, напевно, щоб зробити все, що в її силах, аби запобігти цьому. Беручи до уваги безкомпромісну настанову Костенко щодо ролі поета ("Передають поетам поети /З душі у душу, / Із мови в мову /Свободу духу і правду слова"¹³), зовсім ясним стає її рішення взяти на себе, на поета, обов'язок бути літописцем і зберігачем необбріханих даних. У вірші, опублікованому рік після *Марусі Чурай*, але, мабуть, написаному в той сам час, Л. Костенко уточнює ці обов'язки поета. "Циганська муз" зі збірки *Неповторність* описує стремління поетично обдарованої циганки стати поетом всупереч заборонам свого племени. Вона вірить в те, що тільки її поезія охоронить їх, циган, від забуття. Огуджена циганами за те, що відходить від старих звичаїв, вона каже:

То хай всі так і думають, що ми лише ворожбити,
ні гордості, ні пам'яті, — нічого в нас нема?!

А хто ж розкаже людям про ті криваві слізози
у тих лісах волинських, де пам'ять аж кричить, —
коли ми йшли в безвихід, у голод, у морози,
тікаючи від звіра, що заввся — геноцид?¹⁴

Аналогія з Україною цілком очевидна. Тому Костенко і береться писати історичний роман. Та не можна було писати історії, хібащо про добу Хмельницького, і то тільки наголошуючи про "возз'єднання" з Росією. І ось, власне, тут історія, яку схоплює Костенко, стає дуже цікавою. Вона вибирає геройнею легендарну співачку Марусю Чурай з доби Хмельницького і, опрацьовуючи цю тему, оминає тогочасні обмеження. Її історичне тло в один і той же час зашироке і завузьке. Воно ширше, ніж Хмельниччина, і заспецифічне (обмежене до 1651 року), щоб включити ще й Переяславську угоду.

Будучи історичним романом, цей твір об'єднує фікцію і факти. Найдавнішим фактом у творі є згадка про монахів Печерської лаври в XI—XII століттях, найбільш сучасним — пригадка про Федора Жученка, сотника Полтави від 1659 до 1691 рр., зятя В. Кочубея і супротивника I. Мазепи.¹⁵ Отож Костенко згадками, пригадками, натяками розширила історичні рамки роману до тої міри, щоб охопити українську історію від початків Київської держави до XVIII століття, включаючи наступні історичні події в хронологічному порядку:¹⁶ (XII ст.) наїзд Кончака [стор. 122], (1240) наїзд Батия [стор. 145], (1430) згадка про князя Витовта Великого Князівства Литовського [стор. 158], (1566—1632) Сигизмунд III

(Васа) [стор. 158], (1596) поразка Наливайка над Солоницею [стор. 122], (1612—1651) жорстоке знущання Яреми Вишневецького [стор. 158, 122], (1637) битва під Кумейками; поразка Павлюка [стор. 50, 99, 158], (1638) поразка Остряници [стор. 122, 158], (1648—1649) перші битви Хмельницького [стор. 62, 65, 158], (1649) напад Радзивілла на Київ [стор. 23, 140], (1649, серпень) Зборівська угода [стор. 63], (1650, лютий) битва під Берестечком [стор. 23], (1651, вересень) битва під Білою Церквою [стор. 23, 158], (1651) Радзивілл вдруге нищить Київ [стор. 140], (1658, літо) спалення Полтави під час повстання Пушкаря проти Виговського [стор. 7], Пушкарев стяли голову [стор. 31].

Як видно з наведеного, Костенко дійсно змальовує широку історичну картину. Цікавим у цьому списку є також те, що майже всі наведені історичні моменти зв'язані одним спільним знаменником: недолею України. Цей мотив української історії підтверджений в романі мандрівним дядком, якого Маруся зустрічає під час своєї проші спустошеною Україною. Дяк уболіває, що, помимо століть кривавих знущань, ніхто нічого не знає, нічого не записано про страждання цього краю і народу, руїни якого ані трохи не поступаються перед руїнами Трої.¹⁷ Хоч Аппіїв шлях блідне в порівнянні з дорогою з Волині до Києва, всі знають лише про Аппіїв шлях. Костенко пише свій історичний роман, власне, щоб хоч частково віправити цю кривду й історичну несправедливість. Треба підкреслити, що хоч поетка обмежила себе добою Хмельниччини, вона зовсім оминула в романі тему "возз'єднання" України з Росією, жодним словом не загадуючи росіян чи царя. В цілому творі є тільки один, і то не зовсім ясний, натяк на Переяславську угоду. Костенко зображує Хмельницького в обозі напередодні битви під Білою Церквою (24—25 вересня 1651). Йому шойно принесли вістку про суд і вирок над Марусею, а він перед підписанням наказу для звільнення Марусі від карі смерти сидить задуманий. Оповідач припускає, що він пригадує собі 1637 рік, коли він, ще будучи писарем, підписав угоду з поляками, яка призвела до страти Марусиного батька і Павлюка. Оповідач далі піддає думку, що хоч не писар, а гетьман, він знову підпише "прокляту" угоду. Тут не ясно, про яку саме угоду мова: чи про ту після битви під Білою Церквою, не дуже корисну для Хмельницького, чи ту в Жванцю (грудень 1653), що була майже повторенням Зборівської угоди 1649 року, чи, зрештою, про Переяславську угоду 1654-го? Крім цих трьох Хмельницький не підписував більше угод перед своєю смертю, що сталася 1657 року. Найбільш правдоподібним є, що під "проклятою" угodoю слід розуміти власне Переяславську.¹⁸ Якщо таке припущення правильне, то це єдина згадка про "возз'єднання" в цілому романі.¹⁹

Хоч небезпечним є вдаватися до вгадування намірів автора,

можна сміливо сказати, що Л. Костенко написала цей історичний роман, щоб зреалізувати те, що завжди в неї було обов'язком поета, а саме: збереження духовності свого народу. Але не можна відкинути й іншого, менш ясного, припущення: вона хотіла показати "історикам", що можна писати історію навіть в рамках, виставлених партією, і при тому розширити історичну канву доби Хмельницького, оминувши тему "воз'єднання". Є й третя причина написання історичного твору. Історія може бути дзеркалом для сучасності і дати можливість авторові в доперебудовній атмосфері критично оцінити недомагання дня. Або, як це вдало зауважує Н. Забужко,

"... Костенко через минуле висвічує багато явищ сьогодення, проектуючи їх на майбутнє".²⁰ Неважко зауважити езопівське мислення, коли Костенко зображує руйну XVII століття чи коли вона змальовує відважних і шляхетних (батько Марусі Чурай) та опортуністів-обивателів (батько Галі Вишняк), чи коли вона згадує тих поетів, що пишуть "щоб догоditи" і ніколи не можуть піднестися, щоб написати "велику книгу... народу".²¹ І, врешті, легко побачити подібність між Марусею і самою авторкою: мовчанка під час осуду, непохітність і сила волі, символ "душі" народу. Існують більш прямі натяки на спорідненість між Марусею і Ліною Костенко, зокрема тоді, коли лунають подібні мотиви і звуки в ліриці. Ось такі рядки вкладені в уста Марусі: "Зійшли над муром оченята! / Блакитні, кари, чорні, сірі,"²² які прямо перегукуються з ранішим віршем Костенко: "Плакали сині очі, Плакали сірі очі, Плакали чорні очі. І всі мої",²³ або подібність між "Пасажем болю", де поетка вибиває повторний префікс *пере*, що відчувається в пульсуючому повторенні *одбути* в Марусиному:

Одбути всі ці клопоти земні.
Оці останні клопоти одбути,
іти туди, куди мене ведуть, —
аби одбути, все уже одбути, —
і щоб не бути, щоб уже не бути!

порівняти з

а я пересилю русяvia як Русь
а я переб'юся я перебуду
а я переплачу пересміюсь.²⁴

Оскільки Маруся все ж таки не історичний, а легендарний персонаж, цікаво простежити, як саме і до якої міри Костенко змінила легенди, щоб більш підготовити Марусю для своїх цілей. Треба пам'ятати: легенда про Марусю так широко відома, що

завдання було не легке. М. Бажан висловив шире здивування: "Яку ж творчу сміливість треба мати, щоб обрати цю стару баладу для розгортання її в широкосяжну лірико-епічну поему так, що по-новому, по нечуваному зазвучав її мотив безліч років співаний і переспіваний, тисячі разів на театральних конах граний і перегранний".²⁵

Зміни, переставлення і пристосування цієї старої баляди становлять третю частину цього огляду: *роман*. В захопленні романом Дзюба писав:

Маруся Чурай нагадує класичний архітектурний ансамбль, що втілює великий план, велику ідею. Поетичний матеріал розгортається "сам із себе" за законом внутрішньої необхідності і зовнішньої доцільності. Кожна частина необхідна для цілості, а цілість надає кожній частині вишого значення. Все живе наскрізно симфонічною взаємопов'язаністю, взаємопід-силенням.²⁶

Іншими словами, Костенко не розриває сюжет лінійно, в прямій послідовній манері. Авторка укладає історичні моменти і події з життя Марусі в специфічний і своєрідний спосіб. Роман має 9 розділів. Архітектоніка твору посилає симетричними змінами в оповідачах: в розділах 1—2, 4—5²⁷, 7—8 оповідач — це третя особа, так званий всевідаючий оповідач; між цим як оповідач виступає Маруся (розділи 3, 6 і 9). Цілий роман переплетений піснями Марусі Чурай. З 23-ох пісень, що легенда приписує її авторству, 11 подано в романі. Костенко майстерно вплітає їх у розповідь, парафразуючи зміст, цитуючи деякі рядки даної пісні або прямо називаючи її.²⁸ Забігання в майбутнє і в минуле, як і хронологічні переставлювання подій, доповнюють структуру роману. Дзюбине "внутрішня необхідність і зовнішня доцільність" архітектоніки твору дозволяють поетці використати легенду про Марусю Чурай як канву, на якій можна змалювати історію України.

Хоч існування Марусі Чурай недоказане історичними документами, все ж таки крім легенд існують деякі записи версії її життя. Леонід Кауфман у післяслові до книжки *Дівчина з легенди: Маруся Чурай* (Київ, 1974) доволі докладно розглядає всі факти про Марусю, які дійшли до нас. В. Смирнів у статті "Історична поетика Ліни Костенко" додає вичерпну аналізу історичної правдоподібності в зображенні Марусі і Гриця у творі Костенко.²⁹ Та все ж таки варто пригадати, що крім пісень, які нібито написала Маруся, крім різних легенд та творів на тему "Ой не ходи, Грицю",³⁰ існують три, так би мовити, "біографії" Марусі. Найдавніша — повість російського письменника О. Шаховського *Маруся-малороссийская Сафо* (1839), відтак біографія, написана О. Шкляревським, в журналі *Пчела* (1877) і біографічна замітка В. Модзалевського в *Русском*

биографическом словаре (1905). Кауфман детально розглядає відмінності між цими трьома джерелами. Костенко вибирає деталі з усіх трьох версій. За Шаховським вона дає Грицеві прізвище Бобренко, за Модзалевським називає Іскру Іваном. Із Шаховського вона бере тему проші, але переносить її після судового процесу, бо в Шаховського Маруся іде на прощу, коли Гриць у поході. Всі джерела сходяться на тому, що Іскра любив Марусю і що він поїхав до Хмельницького, аби той скасував кару смерті. У Шаховського помилування дане тому, що Гордій Чурай згинув за справу, у Шкляревського заслуги Марусі як народного співця спасають її. Костенко додає ще одну причину. Від Шкляревського автор бере епізод з вечорницями, де Маруся бачить Гриця з Галею. Шаховської датує суд літом 1652 і смерть Марусі 1653-им роком, Шкляревський знову ж визначає суд на 1648 рік, після якого Маруся, мовляв, попала в якийсь російський монастир, де і померла за рік—два. У Костенко Маруся жива при кінці роману і решта дат зовсім своєрідні. Хронологічний розвиток дії, так званий дійсний час, охоплений романом, — всього коло трьох місяців.

Хоч Костенко не подає дати народження Марусі, в романі є деталі, які дозволяють припустити, що вона погоджується з Шаховським, який подає рік народження 1625. Це означало б, що Марусі на час суду було 26 років. Костенко визначає дуже точно дату суду — осінь 1651-го, бо під час суду приїжджає гонець до Пушкаря з новиною, що "Богдан козацтво стягає під Білу".³¹ Битва під Білою Церквою відбулася 24—25 вересня 1651 р. Оповідач повідомляє, що Пушкареві зітнути голову за сім років.³² Пушкар був страчений після повстання, в 1658 році. Отож суд мусів відбутися сім років до того, а саме 1651 року. В своєму осмисленні подій, які привели її до келії засуджених, Маруся, не завжди в хронологічному порядку, пригадує собі, коли її і Грицеві було по 18 років,³³ як Гриць повернувся після перших походів 1650 р.,³⁴ а потім їм було понад двадцять (точніше 25, якщо рік народження 1625-ий),³⁵ як вони кохалися і як зразу Гриць мусів відходити в похід під Берестечко (1651) і як восени перед походом вона віддалася Йому.³⁶ Знаємо, що Хмельницький зазнав поразки під Берестечком у лютому 1651 року і Маруся пригадує, як повернувся Гриць з походу³⁷ і як його маті не давала Йому спокою, аж поки він не заручився з Галею.³⁸ Маруся уточнює, коли це сталося, пригадуючи собі, що саме під Маковія (в серпні) Галя сміялася з неї.³⁹ Іван Іскра рятує Марусю, коли вона робить спробу втопитися, а потім ідути оті зловісні вечорниці,⁴⁰ Гриць знову впрошується до Марусі,⁴¹ вона відкидає Його і він труїться.⁴² Отже час Грицевої смерті — кінець літа (серпень) 1651 року.

Всі ці дані подаються в третьому розділі — сповіdalальному, де Маруся вперше в романі є оповідачем. Важлива дата подана теж

на самому початку роману, де автор визначує історичний факт: "Влітку 1658 року Полтава згоріла дощенту". Це рік після смерті Хмельницького і сім років після часу, зображеного в романі. Отож зі самого початку Ліна Костенко дає зрозуміти, що вона не буде обмежуватися Хмельниччиною. І вже посередньо в цій першій заяві вона вводить Виговського, а тим самим пропольську орієнтацію, яка привела до Пушкаревого повстання, придушення якого веде до знищення Полтави. Цей факт служить рамою для роману і оправданням для того, що точних даних немає. Роман починається припущенням: "а що якби відіїшла хоч одна книга?" і оповідач зразу переходить в осінь 1651 року і переключається на судовий процес. Маруся мовчить впродовж цілого процесу, а оповідач змальовує суспільство України XVII ст. В цьому процесі виривають питання і порушуються основні проблеми, підняті в романі: що таке справедливість, право, злочин, і коли кара на смерть оправдана.

Ніколи не доказано точно вини Марусі, і якщо вона в чомусь винна, то хіба в причетності до смерті, чи точніше самогубства Гриця. Її вина в душогубстві сумнівна. І тут цікавий момент, центральний для автора, підхоплює запорожець, питаючися, чому говориться про вбивство, а не про зраду:

А що, як інший вибрати закон, —
не з боку *вбивства*, а із боку *зради*?

Ну, є ж про зраду там які статті?
Не всяка ж кара має бути незбожна.
Що ж це виходить? Зрадити в житті
державу — злочин, а людину — можна?!⁴³

Якщо поповнений злочин — це зрада, тоді Гриць винний. Та питання запорожця лишається реторичним: бо і тоді, і тепер зрада людини — не злочин. Але для автора це не пусте питання, а центральний лейтмотив роману. Мотив зради, самозрозуміло, фігурує часто в піснях Марусі. А лейтмотив зради власне є лучником у романі між особистим і народним. Гриць зраджує Марусю; татари кількаразово зраджують Хмельницького; Хмельницького зрадили поляки і, бодай такий підтекст, зрадить і Москва Переяславською угодою; Україну зраджує переверстень Ярема Вишневецький; Україну зраджують лакузи-поети; і, переходячи до узагальнення, Україну зраджує історична пам'ять. Так як третій, сповіdalnyj, розділ є центральним для розвитку особистого сюжету Марусі, так шостий — "Проша" — основний для зображення історичного сюжету. В обох лейтмотив зради відіграє головну і трагічну роль.

В четвертому розділі читач знайомиться з Хмельницьким.

Розділ цікавий тим, що він не виявляє рішення Хмельницького щодо помилування, а наголошує сумніви, які огортають Хмельницького, сумніви пов'язані з "проблятими" угодами, які доводять до стількох втрат, а "роки ідуть, свобода ледве диші".⁴⁴ Костенко зображує Хмельницького як серйозного державномислячого провідника і показує в наказі помилування, прочитаним перед народом у п'ятому розділі, як він, неначе Соломон, справедливо і розсудливо розбирає суворий закон:

В тяжкі часи кривавої сваволі
смертей і кари маємо доволі.
І так чигає смерть вже звідусіль,
і так погребів більше, ніж весіль.
То чи ж воно нам буде до пуття —
пустити прахом, ще одне життя?

Чурай Маруся винна ув одному:
вчинила злочин в розпачі страшному.
Вчинивши зло, вона не є злочинна,
бо тільки зрада є тому причина.

Не вільно теж, караючи, при цім не
урахувати також і чеснот.
Її пісні — як перло многоцінне,
як дивен скарб серед земних марнот.⁴⁵

Що був злочин — це так, але Маруся не злочинець. Ще одна зайва смерть нічого не додаст, тим паче, що вина не зовсім встановлена. Помилували Марусю тому, що вона діяла в розпачі, що її пісні мають велику силу, і, зрештою, тому, що злочином була зрада.

Не дивно, що Костенко переставила час проші з перед до після суду, після, так би мовити, "воскресіння" Марусі. Щоб підвищити емоційну напругу шостого розділу, Маруся мусіла пройти апотеоз. Її мандрівка по Україні подібна до "хождення Богородиці в пекло", згідно з поширеним і улюбленим в Україні апокрифом. Її супутник в цьому мандрівний дяк, представник тих вихованців Академії, які століттями були носіями знання і науки в Україні, і воднораз предтеча Сковороди. Суть цього розділу полягає не тільки в тому, щоб розвинути велике історичне полотно і змалювати на ньому переживання і поневіряння України ("тут споконвіку скрізь лилася кров"),⁴⁶ але щоб підкреслити несправедливе замовчування недолі України в пам'яті людства ("Але говорять: «Як руйни Трої». / Про Київ так ніхто ще не сказав").⁴⁷ В безнастаних війнах нищилася пам'ять, а хроніки писалися не чорнилом, а кров'ю.⁴⁸ Записи про

суд над Марусею пропали, коли згоріла Полтава, а записи мандрівного дяка теж зникли, коли йому торбу вкрали ("... торбу в мене вкрали, / і всі мої папіруси тю-тю").⁴⁹ Якщо не війна, то крадіж. У світлі того, що діється з українською історією, ця згадка про крадіж дякових записів не є випадковою.

Поети України або лакузи ("Усе комусь щось пишуть на догоду"),⁵⁰ або гинуть в одвічній кровотечі, а їхні твори пропадають. За таких обставин рішення Хмельницького помилувати Марусю завсім виправдане, бо як можна дати згинути ще одному поетові? Але головне питання — "хто напише велику книгу народу" — мандрівного дяка лишається викликом для сучасності. Підхід до історії в Костенко синхронічний: минуле і сучасне з'єднуються, минуле стає віддзеркаленням сучасного стану в Україні, зокрема стосовно до нищення духовних цінностей. У маленькому вірші, написаному приблизно в той сам час, що і роман, Костенко зауважує:

Сиві мальви при дорогах на Волині.

Ото як пройшло козацьке військо, —
мальви щороку інші,
а курява ж і досі та сама.⁵¹

"Курява" в українській історії незмінна, але світ мовчить, бо не знає про це. Це та несправедливість, проти якої виступає Костенко в романі. У словах Дзюби — це "великий трагічний мотив — несправедливість історії та історичної пам'яті людства".⁵² Все таки роман не закінчується в мінорному тоні. Він підкреслює, що легенди не гинуть. І Маруся, знову як оповідач, закінчує роман проголошенням, що вона ще жива. Її пісні живуть вічно. І тим самим роман Ліни Костенко є, так би мовити, запорукою, що вся українська історія не зникне з нашої пам'яті. В 1979 році, коли появився роман, це було своєрідним досягненням. Цей огляд мав на меті показати, як Костенко взяла добре відому легенду і як надала їй новогозвучання, показавши мотив зради, мотив, домінантний в долі Марусі й України, а при тому створила надзвичайний шедевр в українській літературі, де поєднані й історія, і поезія, і фікція.

*

Читаючи роман *Маруся Чурай*, виринає все таки турбуоче спостереження, яке, може, не зовсім оправдане, але віддзеркалює західню перспективу щодо поняття поета як охоронця пам'яті даного народу. Незаперечним є, що культура — це єдина запорука проти тиранії. Та все таки... непокоїть стан, коли поети —

це речники, совість, пророки й історики народу — поняття, які сягають в добу романтизму часів Шевченка. Хочеться вірити, що ця велика відповідальність, яку наголошує Костенко, яка тяжить над українськими поетами віками, не є притаманною ціхою українських поетів, а радше вимогою, тимчасово зумовленою політичними обставинами. Може колись і українські поети зможуть дозволити собі бути прямо творцями особистих візій без будь-яких "естафетів".

Д. Гусар-Струк

1. Микола Бажан, "Поема про кохання і безсмертя", *Літературна Україна*, ч. 19, 4 березня 1980, стор. 2.
2. Іван Дзюба, "Неопалима книга", *Україна*, ч. 7, 1987, стор. 14-15.
3. Ліна Костенко, *Маруся Чурай* (Київ: "Радянський письменник", 1979), стор. 93-94.
4. Там же, стор. 120.
5. Там же, стор. 59.
6. Там же, стор. 141-142.
7. Там же, стор. 97.
8. Там же, стор. 67.
9. Там же, стор. 77.
10. Там же, стор. 24.
11. Наприклад, у 1979 р. з'явилися тільки три книжки, в яких не обговорювалося ролі партії: *Історія Української РСР* у 8-ми т., 10 кн., т. 2, *Визвольна війна і возз'єднання України з Росією. Початок розкладу феодалізму та зародження капіталістичних відносин (Друга половина XVII-XVIII ст.)* (Київ: "Наукова думка", 1979), 615 стор.
- Ф. П. Шевченко, *Возз'єднання України з Росією іувічнення Його в пам'ятках історії та культури* (Київ, 1979).
- М. Ф. Котляр, *Данило Галицький* (Київ: "Наукова думка", 1979), 186 стор.
- Всі інші публікації, оголошувані в *Українському історичному журналі*, присвячені історії та ролі партії, Ленінові та іншим революційним рухам.
12. Мілан Кундера, "Післяслово — розмова з автором" в *The book of Laughter and Forgetting* (Penguin, 1981), стор. 235.
13. Ліна Костенко, *Поезії* (Балтимор: в-во "Смолоскип", 1969), стор. 161.
14. Ліна Костенко, "Циганська муз", *Неповторність* (Київ: в-во "Молодь", 1980), стор. 214.
15. Ліна Костенко *Маруся Чурай*, стор. 16. Йдеться про те, що Горбань, війт Полтави, написав донос на Жученка гетьманові Многогрішному, який мав антиросійську орієнтацію; Жученко був проти Мазепи.
16. Що історична канва роману тягнеться аж до Київської Руси, підтверджує теж Н. Я. Забужко, подаючи для вчителів короткий конспект історії від Київської Руси до початків Козаччини як конечний фактаж для зрозуміння твору. Див. "Вивчення роману Ліни Костенко *Маруся Чурай*".

17.

Усі віки ми чуєм брязкіт зброї,
були боги у нас і були герої,
який нас ворог тільки не терзав!
Але говорять: "як руїни Трої".

Про Київ так ніхто ще не сказав.
Колись у давність недозриму
була страшна дорога з Риму.
І звався Апгіїв той шлях.

Вже скільки тих віків минає,
а в світі, певно, кожен знає,

коли й кого там розпинали.
Про це написано аннали,
про це писали так і в риму,
зучили вздовж і вперехрест.
Але ж ота дорога з Риму
якихось кілька сотень верст.
А тут до самої Волині
лежать ці села удовині!

Хто знає, що тут відбулося?
Хто розказав це людям до пуття?
Неназване, туманом пойнялося
(стор. 130-131).

18. Цікавим є те, що Забужко навіть словом не згадує другої "проклятої" угоди, хоч говорить про першу. Див. *Українська мова і література в школі*, ч. 11, 1989, стор. 22.

19.

А він, тоді ще писар войськовий,
підписував ту прокляту угоду.
... Недогарок згасивши восковий,
він, може, знову думав про свободу?

Що якось так складається воно,
роки ідуть, свобода ледве диші,
що наче ж і не писар він давно,
а знов угоду прокляту підпише.
(стор. 99-100).

20. Н. Забужко, ч. 11, 1989, стор. 14.

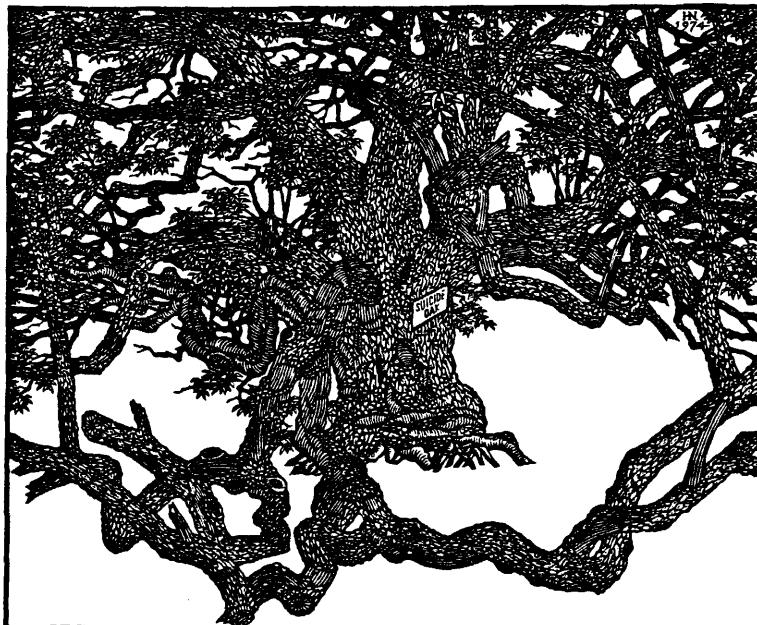
21. *Маруся Чурай*, стор. 129.

22. Там же, стор. 104.
23. "Ходить сонце, ясний обагрянок" з *Проміння землі* (1957) в: Ліна Костенко *Поезії* (Балтимор: в-во "Смолоскип", 1969), стор. 34.
24. *Маруся Чурай*, стор. 41, і *Поезії*, стор. 219.
25. Бажан, "Поема...", стор. 2.
26. Іван Дзюба, "Неопалима книга", *Україна*, ч. 7, 1987, стор. 14.
27. 5-ий розділ починається з розповіді Марусі, але зразу після двох сторінок оповідачем стає всезнаюча третя особа.
28. Згадується посередньо "Засвіт встали козаченky", стор. 38, 79, і 2 рядки з пісні, стор. 180.
- Два рядки з "Повій, вітре буйнесенький", стор. 63
- Алюзія до теми пісні "В кінці греблі шумлять верби", стор. 83, два рядки з пісні, стор. 180.
- Три рядки з пісні "Болить моя головонька від самого чола", стор. 87.
- Два рядки (один дещо змінений) з пісні "Котилися вози з гори", там же.
- Два рядки з "Ой не ходи, Грицю", там же.
- Вісім рядків з "Сидить голуб на березі" і згадка про тему пісні, стор. 180.
- Назва пісні "Зелений барвіночку", стор. 180.
- Назва і один рядок з "Чого ж вода каламутна", там же.
- Тема з "Ішов милий гороночко", там же.
- Тема з "Летить галка через балку", там же.
29. Володимир Смирнів, "Історична поетика Костенко", «Journal of Ukrainian Studies», Vol. 12, No. 2 (Winter) 1987, стор. 3-26.
30. І Смирнів і Кауфман подають назви і авторів.
31. *Маруся Чурай*, стор. 23.
32. Там же, стор. 31.
33. Стор. 45.
34. Пушкар додому відпустив / свій полк Полтавський в п'ятдесятім році. Стор. 63.
35. А нам було вже й не по двадцять літ. Стор. 66.
- 36.
- Якщо загинеш, буду я вдовою.
- Чи ти, не знаю, любиш так мене.
- А я вже, Грицю, їден дух з тобою,
- хай ми вже й тілом будемо одне.
- Стор. 67.
37. А він прийшов тоді з-під Берестечка. Стор. 54.
38. Стор 81.
39. Але я з церкви йшла на Маковея, / і засміялась вслід мені. Стор. 60.
40. Стор. 88-89.
41. Стор. 90.
42. Стор. 93.
43. Стор. 24.

44. Стор. 100.
45. Підкреслення мої. — Д. Г. Стор. 111.
46. Стор. 122.
47. Стор. 130.
48.

Ми ж пишем кров'ю на своїй землі.
Ми пишем плугом, шаблею, мечем,
піснями і невільницьким плачем.
Могилами у полі без імен...
(Стор. 131).

49. Стор. 138.
50. Стор. 129.
51. *Неповторність*, стор. 184.
52. Дзюба, "Неопалима...", стор. 14.



Яків Гніздовський, *Дуб самогубців* (1974, дереворіз)

До статті Богдана Певного "Щоб вітер не завіяв слідів"

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ТРАВЕНЬ 1990
Ч. 5 (349)
РІК ВИДАННЯ ТРИДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

«SUČASNIST» — MAI 1990
MÜLLERSTR. 33, RGB.
8000 MÜNCHEN 5